

ВІДГУК

офіційного опонента на дисертацію Черкаса Бориса
Володимировича "Західні володіння Улусу Джучи XIII-
XIV ст.: суспільно-політичний та економічний розвиток"
подану на здобуття наукового ступеня доктора історичних
наук за спеціальністю "07. 00. 02 – всесвітня історія".

В одній із останніх своїх робіт С. Плохій відзначав, що середина XIII-кінєць XV ст. напевно є найменш дослідженим періодом історії східних слов'ян. Однак саме з тогочасних подій виростали дуже важливі тенденції етнокультурної історії регіону, які, на думку більшості дослідників, привели до глибшої диференціації східнослов'янських етнонаціональних спільнот. До цього в даному конкретному випадку лише слід додати, що на такі історичні процеси тоді вагомий вплив мав, без жодного сумніву, і номадський фактор. Взагалі ж, ще Г. Вернадський відзначав, що роль кочових народів в культурній історії Євроазії і всього Старого Світу (тобто по-суті, до XVIII століття – в історії світовій) була досить значною. І у цьому відношенні формування, розвиток та занепад імперії Чингізхана – "Людини другого тисячоліття" за версією деяких міжнародних видань – та її основних складових після його смерті займає досить важливе місце.

Тож не викликає жодного сумніву твердження, що на історію східних слов'ян у цілому, та зокрема українців, події післямонгольських часів – загибелі Київської Русі та початкового етапу формування сучасних етносів на просторах Східної Європи – достатньо потужний вплив мало формування тут західного крила згаданої імперії. Маємо на увазі таке державне утворення як Улус Джучи, більш відомий широкому загалу під назвою Золотої Орди. Воно проіснувало досить тривалий час – від 40-х років XIII ст. (з певним "підготовчим" періодом в тридцять років знаданого століття) й до кінця століття XIV ст. в основному у степовій зоні Східної Європи, включаючи й сучасні українські землі (окрім того й території Центральної Азії та Західного Сибіру). Утворилося воно в результаті монголо-татарських завоювань й знаходилося у володіннях старшого сина великого імператора та його нащадків - Джучидів.

Опреділяючою тенденцією розвитку цього утворення являлося бажання його керманів до об'єднувчих процесів, часто насильницького характеру. Характерно, що вони проходили одночасово всередині різних етнічних груп на кількох рівнях: консолідації, асиміляції та інтеграції. У процесах консолідації приймали участь поріднені за мовою та культурою народності переважно тюрко-монгольської групи. В асимілятивних процесах переважне значення отримали кипчаки європейської зони степів, відомі із давньоруських писемних джерел як половці. Інтеграція різних за своїми мовними й культурними ознаками етносів призвела до появи нової етнополітичної спільноти відомої під назвою золотоординської.

Золота Орда являлася західною частиною *Rex Mongolica*. Вона займала певну цивілізаційну нішу у історичному розвитку тогочасного світу на просторах євроазійського материка, а з кінця XIII ст. оформилась у вигляді

окремої степової імперії із цілим рядом особливостей – етнічних, господарських, культурних, політичних та ідеологічних. А тому існують усі підстави характеризувати її як виокремлену цивілізаційну модель.

Якраз у її межах значна частина сучасних українських земель продовжувала розвиватися на цивілізаційному рівні, але в межах інших державних структур вже після загибелі власної держави – Київської Русі. І такий процес й надалі проходив безперервно. А тому вивчення даного історичного явища являється досить актуальним для вітчизняної науки, яке до цих пір ще не знаходило необхідного глибокого історіографічного аналізу у відповідному контексті. Цьому й присвячене дане дисертаційне дослідження Б. В. Черкаса виконане, без жодних сумнівів, на необхідному науковому рівні із використанням не лише вітчизняних, але й чисельних іноземних джерел та розробок.

Автор поставив перед собою цілий ряд завдань для досягнення цілі всестороннього аналізу даної історичної проблеми:

- з'ясувати стан історіографічного вивчення проблеми;
- окреслити, систематизувати, а також класифікувати наявну джерельну базу;
- висвітлити хронологію та виділити етапи завоювання територій сучасної України монголо-татарами на протязі 1222-1242 рр.;
- охарактеризувати завоювання в Європі, здійсненні силами Улусу Джучи у 1245-1265 рр.;
- виявити ті зміни, що зазнала монгольська влада після відокремлення Улусу Джучи від основного "тіла" Імперії Чингізхана у 1260-х рр.;
- оцінити роль і місце Ногая в історії західних володінь Джучидів;
- відстежити еволюції влади Джучидів на сучасних українських теренах за часів так званої "Золотої доби";
- охарактеризувати ті політичні зміни періоду так званої "Великої зам'ятні", котрі призвели до територіальних втрат Золотої Орди на заході її володінь;
- з'ясувати, який вплив на західні області держави Джучидів мала діяльність хана Тохтамиша;
- реконструювати територіально – адміністративний поділ Улусу Джучи на захід від р. Дон;
- відтворити систему влади на територіях, які являються предметом даного дослідження;
- уяснити головні риси господарського комплексу Улусу Джучи в його західних володіннях;
- охарактеризувати причини виникнення та розвитку урбанізаційних центрів Золотої Орди.

В цілому дисертант на всі поставлені перед собою питання дав вичерпні й достатньо аргументовані відповіді.

Хронологічні межі дослідження охопили історичний період від 1221 по 1399 рр. Нижня межа пов'язана із наказом Чингізхана розпочати завоювання у західному напрямі, а верхня визначається наданням останнім легітимним ханом

єдиного Улусу Джучи Тохтамишем князю Великого князівства Литовського Вітовту в 1398-1399 рр. ярлика про передачу своїх західних територій на користь нового володаря, а також битвою на р. Ворскла, після чого розвал держави Джучидів (передусім на заході) було закріплено де-факто. А у територіальному відношенні аналіз наявної на сьогодні інформації обмежувався сучасними українськими землями та деякими суміжними територіями, населення котрих безпосередньо приймало участь у тих чи інших історичних процесах чи конкретних подіях.

Структура роботи традиційна і не викликає жодних заперечень: вступ, п'ять основних розділів (I. "Історіографія, джерельна база та територіально-методологічні засади дослідження", II. "Агресія Монгольської імперії в Європі та формування західних володінь Улусу Джучи", III. "Зміна вектора активності Улусу Джучи з зовнішнього на внутрішній. Період стабільності і перших смут", IV. "Правління Тохтамиша – спроби поєднання рудиментів політичних концептів минулого з реальністю останніх двох десятиліть XV ст.", V. "Улус Джучи: сублімація кочівницького світу у степову імперію"), а також висновки й список використаних джерел та літератури.

В результаті зробленого аналізу наявної інформації Борис Володимирович прийшов до слідуючих, досить важливих та цікавих висновків, котрі несуть у собі нові погляди на проблему в цілому:

- завоювання територій сучасної України в часи Батия відбувалося у два етапи (1222-1223 рр. – розвідувальні цілі; 1236-1242 рр. – підкорення нових територій. Перший кордон Монгольської імперії в даній частині Європи проходив по Дніпру. Факторами, котрі обумовили успіхи монгольського завоювання, являлися як більш прогресивна військова організація їх війська, так і потужна й ефективна міжнародна дипломатія;

- завоювання в Європі, котрі були здійснені військовими силами Улусу Джучі у 1245-1265 рр., становили єдину частину грандіозного плану так званого "Другого Західного походу", що в кінцевому рахунку призвело до зайняття "західного трону" Берке в Улусі Джучі, а також слід розглядати проведення ним операцій у ще більш у західному напрямі як такі, що були, зокрема, реалізовані частково більш пізнішими походами Бурундая. Проте характер облог Холма, Сандомира та інших укріплених центрів показав, що Золота Орда вже не мала того потенційного ресурсу, котрий би дозволив їй здійснювати подібні акції як у попередні часи на інших територіях;

- внаслідок процесів децентралізації верховної вертикалі влади після відокремлення від імперії у 1260-х рр., Менгу-Тимур передав частину осілих територій під управління братам;

- Ногай істотно зміцнив політичні позиції і вступив у протистояння із Токтою, що стало першим внутрішнім конфліктом в Улусі Джучи;

- головною метою проведення Токтою та Узбеком реформ було подолання удільності завоювань Чингизидів;

- політичні зміни часів "Великої зам'ятні" призвели до територіальних втрат Золотої Орди на заході. Черговий внутрішній конфлікт спершу мав форму палацового перевороту, однак невдовзі переріс у збройне протистояння, в основі

якого виявилися політичні відмінності між патріархальною східною частиною розглянутого улусу, котра мала можливості мобілізувати значну кількість вояків для протистояння із супротивником. Окрім того була виокремлена характеристика Мамаєва як правителя, який вніс основний вклад у відновлення та зміцнення центральної влади в країні, не останню роль у цьому процесі мали його військові походи;

- в результаті наступу Великого князівства Литовського на сучасні українські території, котрі перебували у складі Улусу Джучи, великий князь Ольгерд завоював Чернігово-Сіверщину, Київщину, Поділля, а у битві на Синіх Водах розгромив військо Ногаєвого улусу. В свою чергу, це було вигідно Мамаю і стало запорукою масштабної будівничої політики даного правителя;

- під час вторгнення 1380 р. військ Тохтамиша на терени Великого князівства Литовського не йшлося про захоплення нових територій – основною метою такої воєнно-політичної акції було переслідування сина Мамаєва, як і перевірка реакції на подібні діяння Гедиминовичів, а також прагнення заявити сусідам про те, що Тохтамиш припинив внутрішню війну та знову об'єднав країну під своєю владою;

- в результаті проведення Тохтамишем у західних областях реформ улуси крила Мувала знову перейшли під управління Джучидами (здійснено заходи із уніфікації грошової системи, реформування війська, створення сприятливих умов для розвитку торгівлі й підтримки кочового господарства). Проте призначення Чингізидів посилювало й відцентрові процеси у середовищі місцевого нобілітету. А поразка вищезгаданого хана, як останнього легітимного правителя Золотої Орди, відкрила шлях для постійних міжусобиць в країні;

- таке державне утворення складалося із двох великих крил, котрі, у свою чергу, ділилися ще на дві менші частини. Найзахіднішим було Крило Мувала, котре під час пересування кордону далі на захід перенесло центр із Нижнього Дніпра на Нижній Дунай (аж до Добруджі й Залізних Воріт на цій річці). У свою чергу, дане крило поділялося на улуси – тумени (тьми), а обласний устрій мав свою специфіку та внутрішні кордони;

- економіка Улусу Джучи складалася із двох сегментів – осілого та кочового. При цьому основні надходження до ханської скарбниці забезпечували жителі осілих регіонів, як і транзитна торгівля на обширних територіях. Проте кліматичні зміни початку XIV ст. завдали чималих втрат кочовому господарству, що у свою чергу прив'язали кочове степове населення, особливо нижні прошарки тогочасного суспільства, до осілих регіонів (такий варіант являвся типовим для всього кочівницького світу);

- виникнення феномену кочівницького міста насамперед був пов'язаним із природними умовами проживання в степу та появою серед номадів стаціонарних поселень – також загальносвітова тенденція в межах кочівницького світу. Подальшому розвитку урбанізаційних процесів сприяла сама політика держави. Характерно, що більшість степових міст могла існувати винятково під захистом номадів і завдяки поставкам необхідних для їх життєзабезпечення матеріальних та продовольчих ресурсів із осілих регіонів.

Відповідно, поступове утвердження влади правителів Великого князівства Литовського поклало край функціонуванню та самому існуванню більшості золотоординських міст.

Якщо ж говорити про дане монографічне дослідження в цілому, то слід константувати, що на нинішньому етапі вивчення золотоординської історії (в першу чергу у її західному регіоні) у ньому було започатковано й відзначено в якості об'єктивних реалій цілий ряд тенденцій та процесів, котрі знайшли своє подальше продовження у наступні періоди вітчизняної історії. Пов'язані із економікою та торгівлею, містобудуванням і демографією, соціальними відносинами, політикою й культурою, вони переломлялися через цивілізаційний контекст усього євразійського середньовіччя, і далі через епоху нового часу як і новітньої доби (хоча переваги все ж завжди були за осілими поселенськими структурами). Але, певною мірою, вони проявляються у різних сферах реального життя і нині.

Зокрема Маршалл По відзначав: "На початку XIII століття кочова імперія монголів підпорядкувала собі Русь. Монголи передали руським механізми функціонування імперської адміністрації, але не більше того. Єдине, що об'єднало монголів і Русь – те, що вони були частинами однієї імперської системи. Їх культура, релігія та спосіб життя відрізнялися радикально".

І далі: "Московські князі виявилися кращими учнями монголів. До іга Москва була провінційним містом; після нього стала політичним центром Русі. Тому сприяв розпад Орди на декілька ханств і князівств в XV столітті, що призвело до утворення в Східній Європі своєрідного "вакууму влади". він був заповнений внаслідок зусиль руських великих князів... Так виникла Москва".

Але, слід також відзначити, що процеси звільнення від монголо-татарської залежності в різних частинах бувшої "Імперії Рюриковичів" відбувалися асинхронно: якщо на сучасних українських землях вони розпочалися з битви на Синіх Водах 1362 р. (про що мова також йде в даній дисертації), то в тій же Московії це відбулося, на думку А. Горського, у 1472 р. (відступ хана Ахмата від Оки) або за старою концепцією 1480 р. ("стояння на Угрі") – тобто більш як на 110 років пізніше від часів правління великого литовського князя Ольгерда та участі у синьоводській битві його білоруських і українських підрозділів. Суб'єктивні та об'єктивні фактори впливали на історичні події і у ті середньовічні часи (і не лише тоді).

Тож Золоту Орду слід розглядати як цивілізаційне явище, останню кочову імперію на вітчизняних теренах (як і на більш обширних територіях). Відповідно й оцінка даного історичного феномену не повинна звучати лише на емоційному рівні своєрідного вироку або ж оправдання, як і власне такого явища під назвою "монголо-татарське іго". Необхідний і подальший аналіз подій та процесів складної та протирічної епохи, що й показав дисертант в даному випадку.

Але, звичайно, кожна робота такого фундаментального рівня має певні недоліки (з точки зору її рецензентів та критиків), на котрих тепер і слід зупинитися (в якості роздумів та побажань)..

Вже на перших сторінках своєї праці (як і далі по тексту) дисертант відзначає, що пералельне використання двох назв – "Улус Джучи" і "Золота Орда" робиться для зручності (с. 15 і далі). Мабуть все ж більш вірним було б розкрити детальніше причини такого подвійного термінологічного використання, хоча б на рівні пояснень М. Крамаровського: "Держави, що іменувалася "Золотою Ордою", ніколи не було. Усі території, завойовані монголами Чингізхана на Сході аж до Жовтого моря і на Заході до Чорного моря й Єфрата, належали правлячому дому Чингізхана. Володіння його старшого сина Джучи (помер за півроку раніше батька, ранньою весною 1227 року), отримали в руських літописах XVI століття найменування Золотої Орди. Форми "*Золота Орда*", "*Велика Орда Золота*", мабуть, являються руською калькою із більш ранніх східних okreśлень *Сира Орда* у значенні "Золота Орда" й *Орду-і Заррин-і бузург* – "Велика, або Велика, Золота Орда", що використовувалося, як правило, для означення центральної ставки правителя держави". Таке роз'яснення у використанні термінології було б доцільним для ознайомлення із дисертацією не лише колу вузьких спеціалістів із даної проблематики, а й більш широкому загалу істориків інших напрямів.

В історіографічній частині зустрічаємо характеристику Кримського півострова "з його тисячолітньою цивілізацією" (с. 28). Це також вимагає відповідного поточнення: про яку цивілізацію йде мова? Адже тут на протязі багатьох віків змінювалися антична, візантійська, хозарська, татарська та інші цивілізаційні структури, до яких входили як представники автохтонного населення, так і переселенці з інших місцевостей. І у даному випадку використання термінології вимагає відповідного роз'яснення або ж хоча б поточнення. Як відзначав О. Хендріксон, в природі наукових визначень не існує – про них просто слід домовлятися (і у даному випадку теж).

Так як і розкриття питомої ваги у системі *Rach Mongolica* об'єднань різного рівня: Монгольської імперії, потім Золотої Орди, а далі більш мілких орд – Мамаєвої, Перекопської, Білгородської та інших (с. 54). Якщо із першими двома в принципі все ясно, то як між собою співвідносилися треті із названих утворень в територіальному, військовому, економічному й інших відношеннях? Чи можна нині ставити питання у такому ракурсі? Слід повторно звернутися до даного питання й розширити вивчення у цьому напрямі під час майбутніх досліджень.

Окрім того, в розділі присвяченому історії існування Улусу Джучи використовуються терміни "місцева кипчацька держава" та "половецька держава" (с. 98), що теж являється досить сумнівним у відношенні до соціальної організації даного конкретного кочівницького народу. Адже для використання такого поняття необхідним являється фіксація таких критеріїв як наявність адміністративних органів управління, міст (із монументальними спорудами), писемності. Нічого подібного у половецькому суспільстві не було, яке вийшло на цивілізаційну межу, але так її і не переступило. Нагадаємо і те, що хоча "цивілізація" і "держава" – поняття не синонімічні, але вони відбивають різні сторони того ж самого процесу, тобто переходу від первісного суспільства до ранньокласового (або як зараз люблять мовити – соціально стратифікованого).

Вірогідно, стан розвитку половецького суспільства слід характеризувати популярним нині терміном "чіфдом" або "вождівство", коли вже існувало майнове нерівенство, але ще був відсутнім легалізований апарат присилування (згідно термінології Е. Сервіса та інших дослідників).

Далі у тому ж розділі дисертант висловлює думку, що до приходу монголів землі між Дністром і Прутом до Чорного моря і Дунаю перебували у залежності чи принаймі під впливом галицьких князів спираючись при цьому на точку зору В. Спінея та Р. Рабиновича (с. 129). Але ж ті лише "переспівували" стару ідею багатьох (зокрема О. Майорова) про південні рубежі цього південно-західного князівства до понизь згаданої ріки. М. Котляр, з нашої точки зору справедливо спростував таку ідею і показав, що кордон зі Степом проходив по лінії дещо південніше літописних міст Василів – Онут – Бакота – Ушиця – Кучелмин – Каліус, що знайшло й археологічне підтвердження, зокрема в роботах Б. Тимощука. Половці надчорноморських степів навряд чи бажали сплачувати податки русам, а виходячи із аксіоми, що якщо на певних землях не було князівського суду та податків, то дана територія князю й не належала. Окрім того, тут слов'яни займали лише окремі територіальні "острівці" у ті часи і тому засилати туди представників влади для збирання данани було просто невігідно й з економічної точки зору.

Проблема державотворення розглядається у п'ятому розділі - підрозділі 5.1 "Оформлення західних кордонів держави" (с. 262 і далі) - який, з нашої точки зору, слід було б розпочинати із в'яснення того, до якого ж типу кочових імперій відносилася Золота Орда. Для цього слід було б хоча б використати теоретині розробки М. Крадіна (з роботами якого дисертант в якійсь мірі знайомий), що в номадському світі виділяються три моделі ("ідеальні типи"): *типові*, коли кочівники й землероби існують окремо, а додатковий продукт отримують методом дистанційної експлуатації; *данницькі*, коли землероби залежать від кочівників, а експлуатація відбувається у формі збирання данини, чи *завойовницькі*, коли номади підкоряють землеробське суспільство й переселяються на його територію і коли на заміну грабіжництву та данництву приходять регулярні податки землеробів та місцян. З нашої точки зору, Золота Орда відносилася якраз до останньої, третьої моделі і являла собою не стільки кочову імперію, як осідло-землеробську, але із переважанням кочовиків-скотарів у політичній сфері та військовій організації суспільства, котре було тоді тут створено.

Слід погодитися із справедливою в цілому точкою зору автора дисертації про те, що: " Визначення кордонів Золотої Орди на теренах сучасної України є справою важкою. Головна причина – це брак джерел. Проте окреслити, принаймі у загальних рисах контури держави в цьому регіоні є можливим" (с. 263). Але робить він це, як то кажучи "на пальцях" не використовуючи картографічного методу, котрий можливо було б використати в даній роботі і більш широко – картографувати різні етапи формування становлення, розвитку та занепаду Улусу.

Розглядаючи проблему зникнення лісів на Дніпровському Лівобережжі дисертант наводить точку зору Е. Кульпіна-Габайдулліна, що це могло статися

внаслідок активного відгінного скотарства-вівчарства (сам-по-собі незрозумілий термін, з яким зустрічаємося вперше). Але, із власного досвіду експедиційної роботи, можемо стверджувати: вівця в ліс не заходить, вона його боїться, їй для випасу потрібні відкриті простори. Тож вищенаведена думка могла з'явитися лише у "людини асфальту", котра абсолютно не знайома із етнографічними та господарчими реаліями (в поліській зоні вівчарство теж розвивалося, але це відбувалося на площах пойм чисельних річок чи ручаїв). Далі наводиться ще одне твердження згаданого "експерта по кочівницькій економіці": щоби надати можливість прохарчуватися овечим отарам номади спочатку проганяли табуни коней. Але і в цій моделі кочової господарчої круговерті випала середня ланка: між конем і овечкою (або козою) стояв крупний рогатий скот, який якраз і йшов безпосередньо після кінських табунів (мілкий рогатий скот лише доїдав все за ними) (с. 292-293, 319).

Не відповідає дійсності й твердження, що за археологічними даними важко відрізнити місто від села (с. 336) – друге відрізняється від першого якраз відсутністю монументальних споруд. Звичайно, до золотоординських міст не слід приміняти деякі "типові" критерії визначення міського характеру пам'ятки, наприклад наявність фортифікаційних споруд: багато із урбанізаційних центрів Улусу Джучи, навіть досить значні за розмірами, не мали фортифікацій аж до часів міжусобиці 60-70-х років XIV ст. (це у цілому по Улусу). А тому до археологічних залишків міст слід відносити крупні за зафіксованими площами (і відповідно й за кількістю жителів) поселення, котрі мають виявлені сліди ремісничого виробництва та монументальної архітектури.

Не слід також приписувати використання твердження "Можна завоювати імперію на коні, проте не можна управляти нею з коня" власне самому Чингізхану (с. 343). З таким крилатим виразом звернувся великий китаєць Сюй Чуцай до його сина Угедея.

Можна зробити й деякі більш мілкі зауваження. Так, говорячи про досить цікавий археологічний комплекс Торговиця на р. Синюха дисертант начебто називає Л. Литвинову як основну дослідницю даного комплексу (по крайній мірі це впливає із тексту) (с. 126). Насправді вона лише обробляла антропологічні матеріали звідти, а основними дослідниками являються Н. Бокій та І. Козир (остання вивчає його і нині). Невірно названа й пам'ятка на Сеймі – це не Ожерицьке поселення, а Озарицьке (с. 322). Серед інших опечаток слід вказати на наступні: с. 34 - "За результатами розкопок міст...Очакову" (замість Очакові); с. 34 – "С. Беляєвої" (замість С. Біляєвої). Та й у термінологічному поясненні на с. 53, де "Русь" визначається як територія Київського, Чернігівського та Переяславського князівств, все ж було б поточнити, що землі Середнього Подніпров'я характеризуються як територія "Внутрішньої Русі", "Русі у вузькому значенні цього терміну", а не "Русі" в широкому її розумінні.

Але всі вищенаведені зауваження не носять принципового характеру і не впливають на в цілому позитивне сприйняття рецензованої праці. Результати проведеного дослідження дають можливість на сьогоdnішньому науковому рівні вести мову про золотоординську добу як в цілому рівноправний елемент середньовічної історії України нарівні із литовською, польською та козацькою

складовими тих непростих в історичному відношенні часів. А це, в свою чергу, дозволяє ще раз розглядати події вітчизняної історії в контексті загальноєвропейської панорами.

Тож представлена дисертація Бориса Володимировича Черкаса "Західні володіння Улусу Джучи XIII-XIV ст.: суспільно-політичний та економічний розвиток" становить самостійне комплексне дослідження досить важливої і до часів сьогодення недостатньо розробленої теми. Автореферат дисертації повністю відображає основний зміст роботи, котра повністю відповідає усім вимогам пункту 12 "Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника", затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 24.07 2013 р. № 567, а її автор заслуговує присудження наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю "07.00.02 – всесвітня історія".

Доктор історичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
завідувач відділу давньоруської та
середньовічної археології ІА НАНУ

Моця О. П. .